

А.Іванченко * (м. Київ)

ФУНКЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ ТА РЕЛІГІЙНОГО ДОСВІДУ ЯК КОМПОНЕНТІВ СТРУКТУРИ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

В статті порівнюються функції релігійної віри та релігійного досвіду як структурних компонентів релігійної свідомості. Традиційно в наукових дослідженнях проблема релігійної віри та релігійного досвіду розглядається окремо одна від одної під кутом погляду психології та філософії релігії. Проте автор даної статті, займаючись дослідженням структури релігійної свідомості, помітив, що на сучасному етапі розвитку релігійних традицій релігійна віра та релігійний досвід виконують досить споріднені функції. Саме змістовному розкриттю актуальності цієї гіпотези й присвячена дана праця.

Автору невідомі спеціальні теоретичні роботи, написані строго в руслі запропонованої гіпотези. Але проблема релігійної віри та релігійного досвіду, окремо одна від одної, мають глибоку традицію дослідження і є в достатній мірі розкритими. Тому серед великої кількості авторів, які займалися цими проблемами, доцільно зазначити тих, на кого ми звернули особливу увагу. По проблемі релігійної віри – це Ю.Борунков, М.Бубер, Р.Грановська, В.Джеймс, А.Козирева, Б.Лобовик, І.Малахова, В.Носович, О.Предко, П.Светлов, Є.Степанова, Д.Угринович, а з проблеми релігійного досвіду – це Ю.Кімелев, Г.Оллпорт, М.Попова, А.Сафронов, М.Томпсон, Є.Горчинов.

Поставлена проблема має як суто теоретичні, так і практичні виміри. Для теорії важливо те, – чи є віра визначальним критерієм релігійності. Для практики важливо, через які функціональні особливості людини на неї впливає релігійна віра і досвід. Тому ми ставимо собі за мету з'ясувати:

1) Чи можна людину, яка не має релігійної віри, вважати релігійною, тобто чи є релігійна віра обов'язковим компонентом релігійної свідомості?

---

* Іванченко Анатолій Сергійович – магістр філософії та релігієзнавства, аспірант кафедри релігієзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

2) Чи здатний релігійний досвід функціонально замінити собою релігійну віру та якого роду взаємозв'язки існують між цими компонентами релігійної свідомості?

Зауважимо, що ми розуміємо під поняттями релігійної віри та релігійного досвіду, надавши їм описової характеристики. Оскільки проблема релігійної віри достатньо розроблена, наведемо найбільш показові визначення. А. Козирєва зауважує, що віра, передусім, існує як феномен психіки людини. Відповідно до традиційного поділу психіки на сфери почуттів, мислення і волі, в історії психології та філософії склалися три види теорії віри – інтелектуальна, емоційна та вольова. Віра є цілісним станом суб'єкта, який охоплює одночасно три вищезазначені сфери. Віра співпадає з емоцією впевненості. Це є необхідний мінімум віри.¹ Є.Степанова та Ю.Борунков також визначають віру як інтегральний стан свідомості людини, що цілісно охоплює всі аспекти людської особистості.² Потрібно розрізняти віру як психологічний акт та вірування як формулювання, певний концептуально оформлений ідейний компонент. Ю.Кімелєв визначав вірування як те, що віруючі, послідовники тієї чи іншої релігії, знають про божественну реальність, про світ і про себе. Це знання лежить в основі релігійної практики і взагалі дій віруючих.³

Основною особливістю релігійної віри як стану свідомості переважна більшість дослідників, повторюючи думки В.Джеймса, які вже стали „канонічними” для релігієзнавців, називає віру в існування надприродного. З його точки зору, релігійна віра кожної людини є вірою в існування певного невидимого порядку, в якому можна знайти пояснення загадок природного порядку речей.⁴ В цьому визначенні існує певна тавтологія: релігійна віра визначається вірою в надприродне, а надприродне визначається вірувальним відношенням. Відповідно виникає питання, що слід вважати „релігійним”, а що „надприродним”? Відповідь на це питання невтішна: – уявлення людини про „релігійне” і „надприродне” є історично сформованими. Нам залишається лише прийняти цю систему класифікації, оскільки марним є шукати її критерії. Г. Оллпорт розрізняв два слова, які використовуються в англійській мові для позначення віри: „belief” та „faith”. Перше – це вірування в широкому смислі, включно з нерелігійними. Друге – це вища ступінь віри, яка викликає більш глибокі почуття і накладає відбиток на все життя особистості. В контексті цієї статті ми говоримо саме про другий тип віри, в якому, згідно думок Г.Оллпорта віра розглядається як самоцінність, про стан „внутрішньої релігійної орієнтації”.⁵

¹ Козырева А.К. Природа веры // Ученые записки ЛГПИ: Философские исследования.- Т. 365.- 1968.- С. 153-154.

² Борунков Ю.Ф. Структура религиозного сознания.- М., 1971.- С. 152.; Степанова Е.А. Постигение веры.- Екатеринбург, 1998.- С. 127.

³ Кимелев Ю.А. Философский теизм: типология современных форм.- М., 1993.- С. 10.

⁴ Джеймс У. Воля к Веру.- М., 1997.- С. 39.

⁵ Оллпорт Г.В. Личность в психологии.- М., 1998.- С. 54.

Коли ми вживаємо поняття „релігійний досвід”, то говоримо не стільки про стани, близькі до містичних, скільки про способи бачення якщо не іншої реальності, то принаймні бачення реальності по-іншому. Зарубіжним релігієзнавством релігійний досвід визнається одним з основних аспектів світовідчуття релігійної людини. Термін „релігійний досвід” міцно увійшов у психологію релігії після виходу в світ книги В.Джеймса „Багатоманіття релігійного досвіду”. З того часу релігійний досвід тлумачиться як сукупність психічних процесів, пов’язаних з релігійним об’єктом чи потойбічним.⁶ Але досі не дано жодного вичерпного визначення того, чим власне є релігійний досвід. М.Томпсон стверджує, що релігійний досвід можна спробувати зрозуміти, проте його не можна ані обґрунтувати, ані спростувати.⁷ Автор статті вважає, що саме поняття „релігійний досвід” дуже заангажоване й умовне. Як влучно писав Р.Старк: „Хоч багато дослідників у цій темі вважають істотним компонентом релігійного досвіду, на відміну від інших типів досвіду, певне відчуття контакту з надприродним агентом, подія є „релігійним досвідом” лише якщо персона, яка переживає її, вважає цей досвід „релігійним”.”⁸

Головним недоліком визначень „релігійного досвіду” є той, що в межах одного поняття намагаються звести явища, які мають мало спільного між собою. Так, І.Тернер переконливо демонструє, що „пророцький” досвід та „містичний” досвід є описом кардинально протилежних за змістом, формою, переживаннями й способом досягнення станів. Проте сам же І.Тернер вважає, що як перший, так і другий види досвіду є лише двома головними різновидами досвіду релігійного.⁹ Але що ріднить ці два, подібні один до одного стани? На нашу думку, окрім історичної традиції, – нічого. Завдяки релігійній та соціальній традиції ми всі інтуїтивно розуміємо, що таке „релігійний досвід”. З моєї точки зору, це інтуїтивне розуміння можна вкласти в такі формулювання:

1. Релігійний досвід – це досвідченість, грамотність людини в релігійному житті.
2. Релігійний досвід – це особливий, інтенсивний акт чи процес відчуття реальності, спричинений присутністю трансцендентного.
3. Релігійний досвід – це перцепція інформації чи відчуттів, пов’язаних зі сферою релігії.

Тобто, хоч під поняттям релігійний досвід розуміють досить широкий спектр речей, які не завжди до нього відносяться, ми прагнемо розглядати релігійний досвід як певне переживання, що має силу самоочевидності, тобто не викликає у людини, яка переживає його, сумнівів у достовірності пережитого.

⁶ Попова М.А. Критика психологической апологии религии.- М., 1973.- С. 136.

⁷ Томпсон М. Философия религии.- М., 2001.- С. 56.

⁸ Stark R. A taxonomy of religious experience // Journal for the scientific study of religion.- 1965.- Vol. 5.- №1.- P. 98-99.

⁹ Thorner I. Prophetic and mystic experience: comparison and consequences // Journal for the scientific study of religion.- 1965.- Vol. 5.- №1.- P. 82, 95-96.

Тепер перейдемо до порівняння функціональних можливостей релігійної віри і релігійного досвіду. Розпочнемо із запитання про їх належність до визначальних рис релігійного комплексу. Щодо релігійної віри, то тут існує стійке переконання в тому, що в системі будь-якої релігії віра посідає чільне місце. Дане твердження належить Д.Угриновичу.¹⁰ З точки зору В.Носовича, релігійна віра невіддільна від визнання реальності потойбічного світу.¹¹ Тих же думок дотримувався Б.Лобовик¹² З цього приводу точиться чимало теоретичних дискусій, розкрити які не вистачить обсягу даного дослідження. Звичайно, релігійна віра є специфічним явищем релігійної свідомості, але далеко не є обов'язковим елементом релігійної свідомості в усіх її проявах. Тобто релігійна свідомість може існувати у людини, яка не має віри. Наша особиста позиція полягає в тому, що далеко не всі релігійні системи ставлять віру на центральне місце. Деякі з них вимагають не стільки віри, скільки бажання виконувати певні настанови. Лінія розподілу зазвичай пролягає між релігіями одкровення, такими як християнство, іудаїзм та іслам, з одного боку, та релігіями „практики” – буддизмом, індуїзмом, даосизмом, синтоїзмом, різними архаїчними культурами. Якщо перші роблять наголос на вірі в потойбічне та на обрядовій стороні культу, то для других існування потойбічного не викликає сумніву: вони зосереджуються на постійному безпосередньому прилученні до нього шляхом різних психотехнічних практик. Як писала Є.Степанова, в поняття віри в різних релігійних течіях вкладається різний смисл, якщо воно взагалі застосовується. Віра, як внутрішній стан, є предметом особистого вибору людини європейської культури двох останніх сторіч.¹³

Зрештою, віра виявляється питанням практики, а не теорії. Але яка альтернатива постає в такому випадку? Р. Грановська вважає, що віра широких мас, на відміну від духовної еліти, яка використовує медитативні техніки, більшою мірою спирається на символи – зовнішні атрибути, які дозволяють їм перейти від зовнішніх опор до бажаних внутрішніх станів.¹⁴ Тобто, духовна еліта займається індукуванням релігійного досвіду, який зрештою посилює і підтримує релігійну віру. Мало хто буде заперечувати, що в основі сучасних релігійних систем лежить інтерпретація саме тих пограничних феноменів, які називають „релігійним досвідом”. Звідси витікає питання: чи обов'язково віра повинна мати певне «підтверджене» переживання, це є чуттям чогось відомого, а чи ж все ж таки є передчуття, упевненість у тому, чого не відчуваєш безпосередньо. Саме останній тип віри культивували християни до останнього часу. Проте на даному етапі зрушення відбуваються в напрямку безпосереднього відчуття і саме в цьому моменті основа релігійного досвіду і релігійної віри зближуються як ніколи.

¹⁰ Угринович Д.М. Психология религии.- М., 1986.- С. 92.

¹¹ Носович В.И. Психология веры.- Л., 1970.- С. 9.

¹² Лобовик Б.А. Религия как социальное явление.- К., 1982.- С. 15.

¹³ Степанова Е.А. Постижение веры.- Екатеринбург, 1998.- С. 9, 240-245.

¹⁴ Грановская Р.М. Психология веры.- С-Пб, 2004.- С. 388.

Якщо для східних традицій характерна практика постійного прагнення релігійного досвіду, то для традицій християнства, ісламу та іудаїзму характерне дуже підозріле ставлення до осіб, які стверджують про безпосереднє відчуття божественного. Тим не менше, спостерігаючи за сучасними протестантськими та неохристиянськими громадами, за причинами стрімкого поширення їх популярності, починаєш розуміти, що вони все ближче підходять до методик діяльності релігій Сходу. Протестантські течії надають можливість пересічним віруючим не просто слідувати ритуальним та обрядовим приписам, але й прилучатися до безпосереднього переживання релігійного досвіду. У сучасних харизматичних громад релігійні практики спрямовані на повсякчасне отримання своєрідного релігійного досвіду, інтенсивних переживань релігійного змісту, які замінюють собою відсутність стійкої віри.

Причини подібної функціональної амбівалентності компонентів релігійної віри та релігійного досвіду полягають в тому, що інтенсивне переживання релігійного досвіду має той самий організуючий вплив на поведінку, що і постійне підтримання вогню віри. Висловлюючись словами Є.Торчинова, релігійна доктрина може виконувати (і зазвичай виконує) функцію спонукування до занять психотехнічною практикою.¹⁵ О.Сафронов також підкреслює важливість короткотривалих, але сильних переживань містичного характеру, оскільки вони в майбутньому стають основою, на яку спираються віра та релігійні почуття людини. Згідно його поглядів, особистий містичний досвід та стан „упевненості” є джерелом релігійного почуття не тільки для людини, яка їх переживає, але й для інших людей з оточення, для яких створюється необхідна „харизма”. Люди, які оточують лідера релігійної громади, що має особистий релігійний досвід, як правило отримують відповідну харизму і стан упевненості, навіть якщо самі не мають подібного досвіду.¹⁶

Якщо порівнювати між собою характерні особливості релігійної віри і релігійного досвіду, то ми знайдемо багато спільного у їхніх функціях. Для релігійної віри як специфічного компоненту релігійної свідомості характерним є наступне:

1. чуттєвість, образність, яскравість переживання віри, об'єктивація предмета віри в свідомості;
2. необхідність реалізації змісту віри у повсякденному житті;
3. відповідність змісту віри потребам та інтересам особистості;
4. релігійна віра має фатальне (надважливе) значення для людського буття;
5. релігійна віра має інтенсивний вплив на свідомість, виступає інтегратором, стабілізатором, та іноді й мобілізатором психічних процесів.

¹⁵ Торчинов Е.А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного.- С-Пб, 2005.- С. 371.

¹⁶ Сафронов А.Г. Религиозные психопрактики в истории культуры.- Х., 2004.- С. 45-46.

Д. Угринович наполягав на домінуванні емоційного аспекту, коли зазначав свій варіант подібних особливостей, хоча вважав їх характерними як для релігійної, так і для нерелігійної віри. В його варіанті ці загальні психологічні особливості будь-якої віри виглядали наступним чином: 1). важливу, іноді домінуючу роль в тому особистісному відношенні, яке ми називаємо вірою, посідають почуття людини; 2). віра неможлива без особистісної оцінки предмета віри; 3). віра передбачає активне особисте відношення до свого предмета; 4). Будь-яка віра реалізується в соціальній поведінці особистості.¹⁷

Ю. Борунков приєднується до четвертого пункту, коли пише, що віра є не тільки психічним утворенням, а й реалізується в дії, служить основою певних дій, зокрема вольових.¹⁸ Подібну думку висловлює, В. Джеймс, для якого мірилом віри є готовність до дії: віра – це готовність діяти для цілі, досягнення якої не гарантоване заздалегідь.¹⁹ Або, як висловила М. Попова, віра слугує своєрідною формою мобілізації психічних ресурсів і насамперед волі.²⁰

Якщо узагальнити особливості всієї множини різноманітних феноменів, які класифікують, як релігійний досвід, то їм притаманне наступне:

1. Релігійний досвід супроводжується інтенсивними переживаннями. Можливо, вони не завжди доходять до рівня екстазу, але завжди присутні внаслідок особистісного переживання.
2. Релігійний досвід, як і будь-який людський досвід, складається не лише з інформації, а й з певної оцінки цієї інформації, а також переживання, з нею пов'язаного.
3. Релігійний досвід є суто особистісним явищем, людина не може отримати його від іншої людини, як звичайну інформацію. Він завжди сприймається особисто, і, що головне, переживається особисто. В цьому сенсі його неможливо „отримати”, а потрібно пережити. Проте майже всі елементи релігійного досвіду соціально мотивовані, тобто подібний досвід узгоджується з певними колективними установками. В цьому, до речі, істотна різниця між релігійним і суто містичним досвідом, який чомусь вважають одним з головних різновидів релігійного, іноді навіть його основою.
4. Релігійний досвід має дуже сильну смисло-творчу функцію. Це принципово вирізняє його із загального масиву людського досвіду. В найширшому розумінні вся сукупність релігійного досвіду може визначати сенс життя людини. В найвужчому розумінні, переживання релігійного досвіду змусить хоча б задуматись над вічними питаннями життя.

Якщо уважно зважити на зазначені вище особливості, то ми переконаємося, що названі параметри функціонально співпадають між собою,

¹⁷ Угринович Д.М. Психология религии.- М., 1986.- С. 115-118.

¹⁸ Борунков Ю.Ф. Структура религиозного сознания.- М., 1971.- С. 152.

¹⁹ Джеймс У. Воля к Веру.- М., 1997.- С. 62.

²⁰ Попова М.А. Критика психологической апологии религии.- М., 1973.- С. 157.

окрім останнього, притаманного релігійній вірі. Тобто, відмінність між релігійним досвідом та релігійною вірою лише у тому, що релігійна віра спроможна стати інтегративним станом психіки, в той час як релігійний досвід не є постійним учасником діяльності свідомості. Релігійний досвід вимагає постійного закріплення, на відміну від віри, що має значну ступінь самодостатності. Можна вважати, що Є.Степанова думала так само, коли писала, що віра є умовою і джерелом самої себе, для якої істотна лише внутрішня очевидність істини, а зовнішні докази не грають ніякої ролі.²¹ Так само і Р.Грановська, описуючи феномен віри, зазначала, що віра – це переживання, яке має внутрішню самодостатність.²²

Загалом, віру можна вважати цілком релігійною лише в тому разі, коли вона є центральним інтегратором свідомості та стабілізатором психічних процесів, самоцінністю. Як зазначала А.Козирева, коли віра супроводжує людину довгий час, вона може стійко увійти в структуру її особистості. Віра тісно пов'язана з діяльністю людей. Вона може бути орієнтиром, стимулом, установкою, мотивом. Іноді віра виступає в ролі стрижня структури особистості, визначає собою все життя і діяльність людини.

Віра як упевненість є побічною і не порушує засадничі основи психіки людини. Якщо зіставляти між собою віру як упевненість та релігійну віру з точки зору їх смисло-творчої функції, то можна сказати, що перша відповідає на питання як жити, як зберегти життя, а друга – відповідає на питання про те, навіщо потрібно жити. Тобто не віра є необхідним компонентом упевненості в знанні, а упевненість, яка притаманна нашим знанням, є таким самим необхідним компонентом і в акті віри, як і в акті пізнання. В радянській філософській літературі існувало дві точки зору на проблему феномена віри. Одні дослідники – Е.Кольман, Й.Кривельов, К.Платонов – відносили віру цілком до розряду релігійних явищ. Інші ж, як Ю.Борунков, В.Букін, А.Козирева, П.Копнін, Б.Поршнев та інші, вважали, що віра нетотожна релігії, а релігійна віра – це специфічний випадок феномена віри. В цьому випадку ми схилиємося до позиції В.Носовича, який писав, що віра і переконання досить близькі, але між ними є суттєва різниця.²³ Можна сказати, що специфіка віри в тому, що вона є здатністю розсудку, тобто мало пов'язана зі сферою безпосереднього сприйняття, віра є чуттям розуму, що виходить поза п'ять стандартних відчуттів. Релігійний досвід же на своєму стандартному рівні функціонування перш за все пов'язаний зі сферою відчуттів. Виняток становить містичний досвід, який, за своїм переживанням, також часто полишає сферу чуттєвості, а втім і можливості будь-якої концептуалізації.

Віра і досвід, будучи з теоретичних позицій окремими компонентами релігійної свідомості, зовсім не виключають і навіть взаємодоповнюють одне одного. Між ними існує складна діалектика взаємовідносин. Хоча В.Джеймс

²¹ Степанова Е.А. Постыжение веры.- С. 83, 127.

²² Грановская Р.М. Психология веры.- С. 372.

²³ Носович В.И. Психология веры.- С. 5.

стверджував, що наша віра не залежить від нашої волі,²⁴ ми вважаємо, що віра є на певному етапі вольовим зусиллям, хоча й може бути і надбаною. Релігійний досвід також на початку є винятково зусиллям волі. В емоційному плані і перше і друге переживання викликають дуже бурхливу реакцію, прискорення діяльності нервової системи. І переживання віри, і переживання релігійного досвіду, безумовно, створюють нову реальність для людини. Недарма було сказано в Біблії: „Коли будете ви мати віру, хоч як зерно гірчичне ... нічого не матимете неможливого” (Мт. 17:20). Тобто відповідне налаштування психіки, сильний і постійний імпульс створюють нове світобачення.

Релігійна віра та релігійний досвід з точки зору практики виступають як структури, що іноді взаємно породжують одна одну, але іноді вони існують осторонь одна від одної. Зрозуміло, що стиль взаємовідносин цих двох компонентів релігійної свідомості багато в чому визначається умовами панівної релігійної традиції. Два основних варіанта взаємодії, з точки зору автора, виглядають наступним чином: 1) Релігійний досвід і релігійна віра поширюються і посилюються внаслідок взаємної індукції. 2) Перевага надається культивуванню лише одного елементу. Останній варіант, за якого в релігійній свідомості буде присутнім лише один з цих двох компонентів, є можливим, оскільки релігійна віра і релігійний досвід є функціонально майже ідентичними структурами. Змістовно вони відрізняються тим, що релігійний досвід апелює до сфери сприйняття, в той час як релігійна віра є діяльністю розсудку.

Таким чином, можна зробити висновок, що з теоретичних позицій віра не є обов'язковим компонентом релігійної свідомості за умови, що її функції виконуються компонентом релігійного досвіду. З іншого боку, релігійними можуть вважатися люди, які ніколи не мали релігійного досвіду за умови присутності в їх свідомості компоненту віри. Обидва компоненти можуть бути присутніми в релігійній свідомості одночасно, що значно посилює її стабільність та адаптивність. І релігійна віра, і релігійний досвід однаково спроможні обґрунтувати певні релігійні положення, які потребують особистої впевненості.

Подальшу перспективу даного дослідження автор вбачає в більш детальному практичному та теоретичному вивченні особливостей взаємозв'язків компонентів релігійної свідомості, оскільки розуміння принципів та закономірностей функціонування релігійної свідомості можливе лише за умови розкриття всієї цілісності її структури.

---

²⁴ Джеймс У. Воля к Вере.- С. 12.